

Maria J. Tuross

Warszawski Uniwersytet Medyczny

ORCID 0000-0003-1343-9218

Dominique Jean Larrey i Polacy

The Poles and Dominique Jean Larrey

Jean Dominique Larrey, one of the most eminent surgeons of the turn of 18th and 19th century and the creator of medical emergency aid, often came in contact with Poles serving in the Napoleonic Army. He came to Poland twice, and his actions in January 1807 were an impulse to create first a military, and in 1809, a civilian Medical School in Warsaw. His experiences from the campaign of 1806–1807 were also a reason for two texts that he included in his *Memoires*. The article is devoted to his connections with Poles and Poland.

Keywords: Poland, Dominique Jean Larrey, 19th century medicine, Napoleonic Wars, Polish army

Słowa kluczowe: Polska, Dominique Jean Larrey, medycyna XIX wieku, wojny napoleońskie, wojsko polskie

Postać Dominique’a Jeana Larreya, wybitnego chirurga epoki napoleońskiej, gdzieś umknęła polskim badaczom dziejów tego okresu. To o nim właśnie austriacki lekarz Theodor Billroth¹ wygłaszał opinię, że można go uznać za największego specjalistę wszechczasów w tej dziedzinie wiedzy medycznej. Jest znakiem czasu, że sentencja ta trafiła nawet na jedną ze stron internetowych gromadzących wypowiedzi wielkich osobistości świata nauki i polityki². Podobnie Lyman C. Brewer w jednym ze swoich tekstów napisał z nieukrywaną dumą, że Larrey był „ojcem nowoczesnej chirurgii wojennej, innowatorem i humanistą”³, akcentując te fakty już w samym tytule publikacji. Brak polskich opracowań jest charakterystyczny dla epoki napoleońskiej, gdzie największym zainteresowaniem – poza oczywiście osobą samego cesarza – cieszą się biografie mężów stanu⁴ czy dowód-

1 *Histoire generale de la medecine, de la pharmacie de l’art. dentaire et de l’art. veterinaire, ornee de nombreuses illustrations*, red. M. Laignel-Lavastine, t. 3, Paris 1949, s. 2.

2 todayinsci.com/B/Billroth_Theodor/BillrothTheodor-Quotations.htm [dostęp 18 06 2018].

3 L.A. Brewer, *Baron Dominique Jean Larrey [1766 - 1842]. Father of modern military surgery, innovator, humanist*, „Journ. of Thoracic. and Cardiovasc. Surgery” 1986, s. 1096.

4 Tu dobrym przykładem może być praca: R. Harris, *Talleyrand: zdraja i zbawca Francji*, Warszawa 2008.

ców wojskowych⁵. Te są łatwo dostępne w ofercie praktycznie każdej oficyny wydawniczej i szeroko obecne na rynku czytelnicy. O lekarzach, szczególnie wojskowych, jakim podówczas przyszło żyć i pracować, mówi się oraz pisze na terenie Polski bardzo mało. W krajach Europy Zachodniej praktycznie każdego roku ukazuje się kilka publikacji dobrze udokumentowanych bibliograficznie, a także opatrzonych w bogatą szatę ilustracyjną. Powstają nawet specjalnie opracowane filmy dokumentalne⁶. Z obszaru francuskojęzycznego, tylko z ostatnich kilku lat, warto tu przytoczyć dwie prace Anne-Claire Douzou⁷, następnie publikacje autorstwa Rudy'ego Meylemans'a⁸ oraz Alaina Pigeard'a⁹.

Stąd nie powinno budzić zdziwienia, iż dane biograficzne dotyczące prezentowanej postaci, do jakich możemy dotrzeć bezpośrednio w naszym kraju, są dość skąpe. Za najstarsze z tekstów wypada uznać dwa pochodzące z połowy XIX wieku. Obydwa wyszły spod pióra dr. Adama Ferdynanda Adamowicza, związanego z Wilnem i przez wiele lat pełniącego funkcję przewodniczącego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego¹⁰, postaci również trochę zapomnianej. Pierwszym z nich to niezbyt obszerny, liczący zaledwie dwie i pół strony niewielkiego formatu, artykuł zatytułowany *Wspomnienie o doktorze Larrey*, jaki został zamieszczony w drugim tomie redagowanych przez Adamowicza *Praktycznych najnowszych postrzeżeń niektórych lekarzy*¹¹. Powstał on przypuszczalnie tuż po 1842 r., a przed 1845 r., gdyż autor, podając najważniejsze fakty z życiorysu, wspomina w nim o śmierci Larreya, pisząc m.in., iż „umarł w r. 1842 Lipca 25 w powrocie swoim z Algieru, dokąd w celu lekarskim jeździł”¹². Wspomina też jego dwukrotny pobyt w Wilnie w 1812 r., pisząc że „zwiedzał szpitale i gabinet anatomiczny wileński”¹³, podając w odnośniku: „obacz przemowę do dzieła „Museum anat. Viln. 1844 p. XII”¹⁴ i dodając: „z wdzięcznością wspomina w dziełach swoich Siostry miłosierdzia ze szpitala na ulicy Sawicz”¹⁵. Sam Larrey tak zanotował to spotkanie, do jakiego doszło dnia 9 grudnia 1812 r.: „niezwykle ciepłe powitanie doznałem ze strony szarych sióstr, do których dotarłem ok. dziewiętej wieczorem, ich czujność i troska znów przywróciły mi do dobrego stanu”¹⁶.

Prezentując dorobek naukowy, Adam Ferdynand Adamowicz cytuje, wraz z podaniem daty ukazania się drukiem, tytuły praktycznie wszystkich prac, jakie wyszły spod pióra tego

5 J. Tulard, *Murat*, Gdańsk 2002, M. Beckman, *Jean Baptiste Bernadotte*, Gdańsk 2011.

6 *Surgery during Napoleonic Wars*, reżyseria Martin Sunderland, Thackray Medical Museum Leeds, England 2007.

7 A.-C. Douzou, *Le chirurgien Larrey en Russie, la vertu à l'épreuve de la débâcle de 1812?*, Paryż 2013; idem, *Un chirurgien dans la débâcle de 1812: Larrey, „Sisyphes philanthrope”*, „Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin” r. 1, 2014, nr 39.

8 R. Meylemans, *L'histoire et le service de sante. De la Revolution a l'Empire*, Saint-Denis 2015.

9 A. Pigeard, *Le Service de Sante aux armees de la Revolution et de l'Empire 1792 – 1815. Chirugiens – medecins – pharmaciens*, Paryż 2016.

10 St. Kościński, *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1883, s. 3–5.

11 *Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A.F. Adamowicza*, red. A.F. Adamowicz, Wilno 1846, s. 92–94.

12 *Ibid.*, s. 92.

13 *Ibid.*

14 *Ibid.* Według informacji jakie zamieszcza St. Kościński (tu: St. Kościński, *Słownik lekarzów polskich*, s. 3) autorem tego dzieła również był A.F. Adamowicz, przy czym zachodzi pewna rozbieżność w datach opublikowania (1844 w tekście A.F. Adamowicza; 1842 w tekście St. Kościńskiego) ale nie można tu wykluczyć błędu zecerskiego. Ciekawy jest też zwrot „przemowa”. Czy był to rzeczywiście fragment wystąpienia D.J. Larreya na uniwersytecie wileńskim, czy jest to błąd zecerski – brak litery „d”.

15 *Ibid.*

16 D.J. Larrey, *Memoires de chirurgie militaire et campagnes du baron D-J Larrey*, Paryż 1817, t. 4, s. 107–108.

znakomitego chirurga, w tym, co jest niezwykle istotne, także ostatnią wydaną w 1841 r.¹⁷ Drugi tekst, opatrzony nagłówkiem „odcinek”¹⁸ (przypuszczalnie była to forma przyjęta przez redakcję czasopisma w celu oznaczenia innych tekstów niż kazuistyczne, gdyż ani w numerze 45¹⁹, ani 47²⁰ artykuł poświęcony Larreyowi nie ma swojej kontynuacji) to bardzo staranny, choć niestety dokonany anonimowo, przekład francuskiego artykułu autorstwa Antoine’a Simona²¹. Artykuł Simona powstał w sierpniu 1850 r. i następnie został opublikowany w „Gazette Medicale de Paris”²². Była to jedna z całego szeregu publikacji okolicznościowych, ta konkretnie wzorowana na tekście Philiberta Josepha Rouxa²³, które zostały zamieszczone w periodykach francuskich z okazji odsłonięcia pomnika Larreya w Paryżu, co miało miejsce 8 sierpnia 1850 r.²⁴ Poza krótkim opisem samej uroczystości, prezentowała ona kolejno dwie spośród kilkunastu wygłoszonych podówczas mów, między innymi „p. Dupin i p. Dubois (d’Amiens) w imieniu Akademii Medycznej”²⁵. Ich styl może wydawać się dla współczesnego czytelnika niezwykle pompacyjny, utrzymany w tonie gloryfikujących postać hołdów, lecz jednak pada w nich wiele słów prawdy o Larreyu. Warto przytoczyć przynajmniej jedną z fraz:

Tak witam Larreya człowieka poczciwego, człowieka z poświęceniem aż do zupełnego zapomnienia o sobie, którego poświęcenie zwyciężało nawet żywioły i który był pomiędzy nami, jako wcielenie geniuszu ludzkości. Zasłużył się godnie naukom, zasłużył się godnie armii, zasłużył się godnie ojczyźnie, oddaję cześć jego sławie. Zasłużył się ludzkości²⁶.

Wśród mówców występujących u stóp świeżo odsłoniętego pomnika znalazł się również Polak. Był to dr Adam Raciborski²⁷, który wygłosił wówczas przemówienie – jak zostało podane w oficjalnym tekście²⁸ – „w imieniu polskich lekarzy i inwalidów pamiętają-

17 *Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A.F. Adamowicza*, s. 94.

18 „Tygodnik Lekarski”, r. 4, 1850, nr. 46.

19 Andrzejowski, *Wykład o czynnościach szpiku pacierzowego*, „Tygodnik Lekarski” r. 4, 1850, nr 45, s. 353–358.

20 Palmorski, *Kilka słów o szarlataneryi w medycynie*, „Tygodnik Lekarski” r. 4, 1850, nr 47, s. 369–374.

21 A. Simon, *Odkrycie pomnika Larreya w Val-de-Grâce w Paryżu*, „Tygodnik Lekarski” r. 4, 1850, nr 46, s. 361–367.

22 *Inauguration la statue de Larrey*, „Gazette Medicale de Paris” r. 32, 1850, s. 603–604.

23 M. Roux, *Discours prononcé au nom de l’Académie des sciences...le jeudi 8 aout 1850, jour de l’inauguration de la statue de Larrey à l’Hôpital du Val de Grâce*, Paryż 1850.

24 Tu za: *Compte rendu des travaux de la commission de souscription pour le monument de Larrey, érigé au Val-de-Grâce le 8 août 1850*, Paryż 1850, s. 6.

25 A. Simon, op. cit., s. 361.

26 Ibid., s. 362.

27 Postać dr. Adama Raciborskiego wydaje się być troszeczkę zapomniana, stąd warto ją przypomnieć. Najobszerniejszy biogram podaje w swojej pracy St. Koźmiński. „Raciborski Adam ur. w Radomiu w 1809 roku nauki gimnazjalne pobierał w Kielcach, do medycyny przykładał się w Warszawie i tu r. 1828 wydział lekarski uwieńczył jego rozprawę konkursową złotym medalem. W r. 1831 będąc czteroletnim uczniem medycyny, mianowany został lekarzem 4 pułku piechoty liniowej i z nim odbył całą kampanię wojenną. Ozdobiony złotym krzyżem *Virtuti Militari* tułał się na obczyźnie; w r. 1833 zajmował się w czasie epidemii cholery w Besançon; w r. 1834 po obronieniu rozprawy otrzymał dyplom doktora medycyny w Paryżu. Odtąd aż do śmierci bawił w stolicy Francji gdzie zdołał skronie swoje ozdobić wawrzynem nauki i zjednać sobie imię poszukiwanego praktyka. Um. w lutym 1871 r. Był jednym z założycieli towarzystwa paryżkiego lekarzy polskich i pierwszym tego towarzystwa sekretarzem. Pod jego kierunkiem wyszły dwa tomy rocznika tego towarzystwa. Łącznie z Henrozem wydawał dziennik «L’Experience», za: St. Koźmiński, *Słownik lekarzów polskich*, s. 407. Podstawowe informacje można znaleźć również w publikacji Fr. Giedroycia, przy czym jako datę urodzin podaje on 1807 r., zaś jako dzień odznaczenia krzyżem *Virtuti Militari* 15 września 1831 r. Za: Fr. Giedroyc, *Stużba zdrowia w dawnym wojsku polskim*, Warszawa 1927, s. 492.

28 *Compte rendu des travaux de la commission de souscription pour le monument de Larrey, érigé au Val-de-Grâce le 8 août 1850*, red. J.B. Bailliere, Paryż 1850, s. 70–72.

cych Larrey²⁹. W swoim wystąpieniu zaakcentował, że miał możliwość osobiście się z nim zetknąć. Gdy Raciborski przybył do Paryża wraz z falą emigrantów po upadku powstania listopadowego, przypuszczalnie znalazł zatrudnienie w Hôtel des Invalides, bądź w szpitalu na Val-de-Grâce, skąd na pomoc powstańcom wyruszyło wielu francuskich lekarzy pod kierunkiem Josepha Malgaigne'a³⁰. Tam też dane mu było widzieć, jak Larrey przeprowadzał operacje, zaś „jego technika i procedury, podobnie jak koncepcja stworzenia ruchomych ambulansów wzbogaciły chirurgię wojenną”³¹. We wspomnieniach nazywał go nawet „Paré nowoczesności”³², porównując w ten sposób z Ambroise Paré, wybitnym francuskim chirurgiem epoki renesansu. Raciborski nie omieszczał również nadmienić, że nazwisko Larrey jest dobrze znane wśród mieszkańców Polski, gdzie tysiące ludzi służyło w armii, a iluz z nich to właśnie on uratował życie³³. Szkoda, że minęło jedno pokolenie i już wszyscy o nim zapomnieli.

W 1864 r., w świeżo podówczas wydany szesnastym tomie *Encyklopedyji Powszechnej*³⁴ Samuela Orgelbranda, ukazał się niesygnowany życiorys Larreya. Jego autorem mógł być jeden z grona szesnastu lekarzy, jacy znaleźli się w składzie komitetu redakcyjnego, ale wiele wskazuje na to, iż wyszedł on spod pióra wymienionego już uprzednio dr. Adama Ferdynanda Adamowicza, choć tej notki nie kończą inicjały autora, jak na przykład poprzedniej, gdzie figuruje „F.H.L.”³⁵. W biogramie tym, prócz informacji o samej postaci³⁶ – co prawda, z omyłkowo podaną datą urodzin, gdyż figuruje tam rok 1768 zamiast 1766 – znaleźć można także kilka wersów poświęconych bratu, stryjowi, a także synowi Larreya. Informacje te poprzedzone są pięknym zwrotem: „wszyscy oni znakomitego imienia w świecie lekarskim używali”³⁷. Tu twórca biogramu popełnił kolejną drobną usterkę, gdyż Hippolyte Larrey urodził się w 1808, nie zaś w 1810 r., choć również może to być błąd w druku. Obecne są także informacje o jego dorobku edytorskim. Autor notki pisze, że „niepospolite zasługi położył Larrey w nauce”³⁸, wymieniając następnie tytuły i daty ukazania się drukiem wszystkich najważniejszych publikacji, prócz ostatniej, *Relations de campagnes et voyages de 1815 a 1840 [...] par le M. le Baron Larrey*, która ukazała się, o czym była wzmianka w pierwszy biogramie, w 1841. Z tego zapisu wypada zacytować także jedno krótkie zdanie, tym razem włożone przez autora w usta samego cesarza Napoleona: „ludzkość nie jest w stanie wypłacić się Larrey'owi”³⁹. Warto tu nadmienić, iż informacje te, choć w nieco skróconej formie, znalazły również swoje miejsce w kolejnej edycji encyklopedii, która ukazała się w 1901 r.⁴⁰

29 Ibid.

30 Za: Fr. Giedroyc, op. cit., s. 467.

31 *Compte rendu des travaux de la commission de souscription pour le monument de Larrey, érigé au Val-de-Grâce le 8 août 1850* – fragment dołączony do egzemplarza, br. paginacji.

32 Ibid.

33 Ibid.

34 *Encyklopedia Powszechna*, t. 16, Warszawa 1864, s. 710–711.

35 Ibid., s. 710.

36 Nie da się tutaj wykluczyć niezauważonego w korekcie błędu zecerskiego, ponieważ z podobną sytuacją mamy do czynienia przy nazwie miejscowości, gdzie jest „Beaudeau”, a powinno być „Beaudean”. Ten błąd zresztą pojawia się najczęściej, m.in. również w artykule Henryka Wassermana, co może sugerować źródło, z jakiego korzystał (zob. H. Wasserman. *Jean Dominique Larrey, chirurg Wielkiej Armii, „Medycyna”* r. 9, 1935, nr. 21, s. 712–713).

37 *Encyklopedia Powszechna*, t. 16, Warszawa 1864, s. 710.

38 Ibid.

39 Ibid.

40 *S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna*, t. 9, Warszawa 1901, s. 165.

Najwięcej o zasługach Larreya, jak również o jego „zacności niezrównanej”⁴¹, gdyż i taki wers znaleźć można w tekście, przeczytać można w jednym z wyjątkowo obszernych życiorysów, wydanych w języku polskim. Jeden taki życiorys został zamieszczony w trudno dziś dostępnej dla szerokiego kręgu odbiorców encyklopedii z początków XX wieku, czyli *Wielkiej Encyklopedji Powszechnej Ilustrowanej*⁴². Autor tej notatki, ukrywający się pod inicjałem *dr J. P.*⁴³, (czyli przypuszczalnie dr Józef Peszke, w latach osiemdziesiątych XIX wieku pełniący obowiązki bibliotekarza Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego) nie uniknął jednak niewielkiego przeoczenia. Podał bowiem jako datę zgonu Larreya dzień 1 sierpnia 1842 r., pisząc, że „śmierć zaskoczyła go w drodze jadąc do Algieru”⁴⁴, choć w rzeczywistości Larrey zmarł wcześniej, gdyż 25 lipca 1842 r., już po powrocie do Francji.

W encyklopedii znajdują się również krótkie, ale treściwe notki dotyczące stryja Larreya, Alexisa (imię to zapisane zostało jako Aleksy⁴⁵), który zarazem był jego pierwszym nauczycielem medycyny, o czym zresztą zostało wspomniane w tekście, brata Claude François, „który jako chirurg wykonawca [przypuszczalnie pod tym określeniem autor rozumiał biegłość techniczną w czasie wykonywanych operacji – M.T.] zażywał sławy rozgłosnej”⁴⁶ i syna Hippolyte’a⁴⁷, sporządzone przez tego samego autora. W biogramie Claude’a François Larreya został popełniony niewielki błąd, tym razem w dacie urodzin. Widnieje tam rok 1774, podczas Larrey gdy przyszedł na świat dużo wcześniej, w 1769 r. Biogramy rodziny Larreyów kończy dodatkowo wzmianka o jednym z instrumentów chirurgicznych konstrukcji Larreya i noszącym nazwę zaczerpniętą od jego nazwiska. Informacja ta wzbogacona jest odpowiednią ilustracją, a także opisem posługiwania się instrumentem⁴⁸.

W tekście zostały ponadto wymienione prawie wszystkie obszerniejsze prace, jakie wyszły spod pióra Larreya, wraz z podaniem daty opublikowania ich pierwszych przekładów na języki obce; tu przede wszystkim niemiecki oraz angielski. Są również wzmianki o dziełach opublikowanych przez jego brata i syna.

Nie mogło zabraknąć i słynnych słów Napoleona, tutaj podanych w takiej wersji: „ocenił go [w domyśle Larrey – M.T.] nadzwyczaj i nazywał przytem człowiekiem najcnotliwszym ze znanych sobie ludzi”⁴⁹.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego zaledwie kilka zdań poświęciły postaci Larreya popularna encyklopedia „Trzaski, Everta i Michalskiego”⁵⁰ oraz *Wielka Encyklopedia Powszechna Wydawnictwa Gutenberga*⁵¹. W 1935 r. w czasopiśmie „Medycyna” wydawanym pod auspicjami Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego ukazała się niewielka notka historyczna *Jean Dominique Larrey chirurg Wielkiej Armii* pióra Henryka Wassermana⁵².

41 *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana – serya I*, t. 41–42, Warszawa 1908/9, s. 967.

42 *Ibid.*, s. 967–969.

43 *Ibid.*, s. 968.

44 *Ibid.*, s. 967.

45 *Ibid.*

46 *Ibid.*

47 *Ibid.*

48 *Ibid.*

49 *Ibid.*

50 *Ilustrowana Encyklopedia Traski, Everta i Michalskiego*, t. 3, Warszawa br. r. wyd., kol. 40.

51 *Wielka Encyklopedia Powszechna Wydawnictwa Gutenberga*, t. 8, Kraków, br. r. wyd., s. 309.

52 H. Wasserman, op. cit., s. 712–713.

Jak na tak skrótowną formę – tekst obejmuje półtorej strony w układzie dwukolumnowym – zawiera ona wszystkie podstawowe informacje o postaci, której została poświęcona. Autor nie stroni również od ożywiających tekst anegdot, na przykład o wręczeniu szpady przez Napoleona po bitwie pod Iławą Pruską, (której nazwę autor podaje, jako „Sława”⁵³), a także o honorach wojskowych oddanych mu przez Wellingtona w czasie bitwy pod Waterloo⁵⁴.

We współczesnych wydawnictwach encyklopedycznych wzmianki o tej postaci na ogół są hasłowe⁵⁵, dość często zdarzają się błędy – w *Wielkiej Encyklopedii Powszechnej PWN* błędnie została podana data zgonu⁵⁶ – bądź sylwetka Larreya jest zupełnie ignorowana⁵⁷. Krótkie, obejmujące najwyżej kilkadziesiąt wersów biografii znaleźć można przede wszystkim w publikacjach Roberta Bieleckiego poświęconych epoce napoleońskiej⁵⁸ oraz – co może zakrawać na paradoks – w przypisach do wydanej w 1970 r. powieści Wacława Gąsiorowskiego *Pani Walewska*⁵⁹. Wypada tylko pogratulować nieistniejącej już dziś oficynie Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza rzetelności w pracy redakcyjnej.

Za tekst samodzielny, ale też niepozbawiony kilku drobnych usterek⁶⁰ uznać wypada opublikowany przed pięćdziesięciu laty artykuł autorstwa Andrzeja Wybieralskiego⁶¹. Prócz tego jeszcze w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych ukazało się sześć pozycji przekładowych fragmentów zaczerpniętych z pism Larrey, opatrzonych krótkim komentarzem autorstwa Wiesława Stembrowicza⁶². Należy w tym miejscu nadmienić, iż cztery prace wspomnianego wyżej autora ukazały się w typowym periodyku uczelnianym, jakim była i jest „Medycyna, Dydaktyka, Wychowanie”, to zaś w bardzo znaczący sposób ogranicza ich dostępność dla szerokiego kręgu czytelników.

W jednym z tekstów pióra Wiesława Stembrowicza mamy również błąd bibliograficzny. We wstępie do artykułu *Dominique Jean Larrey (1766–1842). O ranach worka osierdziowego i serca*⁶³ zamieścił on takie zdanie: „w Warszawie chyba jak i w całej Polsce oryginalnego tekstu francuskiego nie znalazłem, musiałem więc posłużyć się tłumaczeniem niemieckim”⁶⁴. W rzeczywistości w Dziale Zbiorów Specjalnych Głównej Biblioteki Lekarskiej znajduje się wydanie

53 Ibid.

54 Ibid.

55 Tu m.in. *Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1984 s. 687, *Wielka Encyklopedia Powszechna Wydawnictwa Gutenberg* Warszawa 1995, s. 309.

56 *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 15, Warszawa 2003.

57 *Popularna Encyklopedia Powszechna*, t. 9, Kraków 1995.

58 R. Bielecki, *Napoleon*, Warszawa 1973, s. 379, R. Bielecki, *Historia wojen napoleońskich*, Warszawa 2004, s. 351, R. Bielecki, *Wielka Armia Napoleona*, Warszawa 2004, s. 154–155.

59 W. Gąsiorowski, *Pani Walewska*, Warszawa 1970, s. 656.

60 Tu m.in. liczba rannych w bitwie pod Borodino którą szacuje na ok. 9500 rannych, a w rzeczywistości osiągnęła ok. 32 000 po stronie francuskiej i ok. 45 000 po stronie rosyjskiej. Za: A. Zamoyski, *1812. Wojna z Rosją*, Kraków 2004, s. 286.

61 A. Wybieralski Andrzej, *Dominique Jean Larrey (1766 – 1842). W 200 rocznicę Jego zgonu*. „Archiwum Historii Medycyny” 1966, r. 29, s. 313–320.

62 Są to: D. Larrey, *Fragmety pamiętników dotyczące kampanii rosyjskiej*, cz. 1, „Medycyna-Dydaktyka-Wychowanie” r. 27, 1995, nr 1–2, s. 100–124, *Fragmety...*, cz. 2, „Medycyna-Dydaktyka-Wychowanie” r. 27, 1995, nr 3–4, s. 101–115, *Dominique Jean Larrey (1766 – 1842) O ranach worka osierdziowego i serca*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” r. 58, 1995, z. 3, s. 312–328, *Ambulanse ruchome*, „Medycyna-Dydaktyka-Wychowanie” r. 29, 1997, nr 1–2, s. 79–82, *Pamiętniki związane z chirurgią wojenna i kampaniami wojennymi. Kampania w Saksonii*, „Medycyna-Dydaktyka-Wychowanie” r. 30, 1998, nr 1–2, s. 66–75; oraz *Kampania francuska, siódma część „Memoires de chirurgie militaire et campagnes”*, „Archiwum Historii Medycyny i Filozofii Medycznej” r. 6, 1999, z. 3, s. 233–241.

63 W. Stembrowicz, *Dominique Jean Larrey 1766 – 1842) O ranach worka osierdziowego i serca*, w „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” r. 58, 1995, z. 3, s. 312–328.

64 Ibid., s. 312.

Memoires Larreya opatrzone sygnaturą 26,103⁶⁵. Tomy ozdobione są własnoręcznymi jego dedykacjami, w tym jedną adresowaną do „doktora Wibel”, naczelnego lekarza armii pruskiej, którego osobiście poznał w Berlinie wiosną 1812 r.⁶⁶ Warto te wersy przytoczyć w całości: „z moim szacunkiem dla kawalera Wibel pierwszego lekarza i chirurga armii i... [pojedyncze litery nieczytelne – M.T.] ...króla pruskiego, jako świadectwo najwyższego uznania – autor”⁶⁷.

Nie lepiej wygląda sytuacja, jeśli chodzi o polskojęzyczną wersję popularnej encyklopedii internetowej, jaką jest Wikipedia, w której cała informacja o postaci została zamknięta w czterech wersach tekstu⁶⁸. Globalnie, na 147 tysięcy (wartość ta bywa dość zmienna i waha się od 14.400 do blisko 735.000) wyników, jakie otrzymuje się wpisując do przeglądarki internetowej hasło „Larrey Dominique Jean biografia” w języku polskim znaleźć można zaledwie dwie bądź trzy pozycje. Najczęściej sprowadzają się one do wymienienia jego imienia i nazwiska, zdecydowanie rzadziej innych, już bardziej szczegółowych informacji dotyczących życia poszukiwanej przez nas osoby.

I na tym koniec.

Brak żywszego zainteresowania postacią tego wybitnego chirurga i humanisty przez współczesnych historyków jest rzeczą trudną do wyjaśnienia. Przede wszystkim dlatego, że Larrey nie raz spieszył z pomocą Polakom, którzy przecież licznie służyli w armii napoleońskiej, a o czym w pięknych słowach wyraził się Adam Raciborski. Dowodem mogą być przede wszystkim sporządzane przez Larreya zapiski. Z naszymi rodakami spotkał się przypuszczalnie po raz pierwszy w Egipcie, choć nie można wykluczyć, że poznał ich już wcześniej, we Włoszech w 1797 r., gdy powstawały Legiony⁶⁹. Co prawda Szymon Askenazy w *Napoleon a Polska*⁷⁰ o nim nie wspomina, poza przypisem dotyczącym kampanii egipskiej⁷¹. Podobną sytuację mamy w monumentalnej pracy Jana Pachorńskiego⁷² poświęconej dziejom tej formacji wojskowej, gdzie nazwisko Larreya nie pojawia się w tekście, lecz ponieważ przebywał w tych samych miastach co polscy legioniści, m.in. w Mantui czy w Mediolanie, do którego dotarł 25 maja 1797 r.⁷³, mógł się z nimi stykać. Przyjąć wypada, gdyż tu dysponujemy już dowodami bezpośrednimi, że stało się to pod niebem Afryki, gdy dzień po dniu trzeba było iść naprzód „po piasku tak jak słońce gorącym”⁷⁴.

Przypuszczalnie pierwszym polskim pacjentem Larreya był Józef Sułkowski, podówczas adiutant Napoleona, który został ranny w bitwie pod Salheyeh 11 sierpnia 1798 r.⁷⁵ Obrażenia były dość poważne, gdyż miał osiem bądź nawet dziesięć ran od szabli i kilka postrzałów⁷⁶. O batalii tej Larrey zanotował kilka wersów w swoich notatkach z kampanii egipskiej pisząc: „zetknąłem się po raz pierwszy ze straszliwymi skutkami szabel damasceńskich używanych przez Mameluków, którzy jednym uderzeniem potrafili przeciąć

65 Tu kontakt z A. Bójko z Główniej Biblioteki Lekarskiej – informacja własna.

66 M.J. Turos, *Dominique Jean Larrey (1766 – 1842). Chirurg Wielkiej Armii*, Oświęcim 2017, s. 178.

67 Egzemplarz w Dziale Zbiorów Specjalnych Główniej Biblioteki Lekarskiej – nr 26, s. 103.

68 pl.wikipedia.org/wiki/Dominique-Jean_Larrey [dostęp 15.05.2018].

69 R. Bielecki, *Encyklopedia wojen napoleońskich*, s. 360–361.

70 Sz. Askenazy, *Napoleon i Polacy*, Warszawa–Kraków 1918.

71 Ibid., s. 406.

72 J. Pachorński, *Legiony polskie we Włoszech*, Warszawa, t. 1, 1969, t. 2, 1976, t. 3, 1971, t. 4, 1979.

73 D.J. Larrey, *Memoires de chirurgie militaire et campagnes de D.J. Larrey*, red. J. Smith, t. 1, Paryż 1812, s. 128.

74 H. Wasserman, *Jean Dominique Larrey, chirurg Wielkiej Armii*, s. 714.

75 P. Triaire, *Dominique Larrey et les campagnes de la révolution et de l'Empire, 1768-1842*, Tours 1902, s. 164.

76 Ibid. M. Brandys podaje, iż był parokrotnie trafiony z pistoletu i miał siedem ran ciętych. Tu za: M. Brandys, *Oficer największej nadziei*, Warszawa 1964, s. 185.

czaszkę, odciąć rękę czy nogę”⁷⁷. Nadmieniał jeszcze, że „opatrzyliśmy wszystkich rannych na piasku i miałem wyjątkowo dużo ran do zeszcicia”⁷⁸. Nie było to pierwsze zranienia dzielnego oficera, którymi musiał zająć się Larrey. Wcześniej Sułkowski został kontuzjowany, spadając z wyłomu muru podczas ataku na Aleksandrię⁷⁹.

Larrey był również praktycznie świadkiem śmierci polskiego adiutanta generała Bonaparte. Warto przyrzeć się bliżej informacjom dotyczącym tego smutnego tematu. Oto, co sam zanotował o tym wydarzeniu:

książę pułkownik Sutkowski [nazwisko Sułkowski przypuszczalnie było trudne do wymówienia i do zapisania – M.T.] pierwszy adiutant naczelnego wodza, został ranny śmiertelnie podczas rewolwy w Kairze, niedaleko od miejsca, gdzie opatrzywałem generała Dupuy, moja pomoc, aby utrzymać go przy życiu była niestety bezużyteczna. Ten młody wojownik swoją śmiercią wzbudził smutek w całej armii, a ja straciłem jednego z najbliższych przyjaciół⁸⁰.

Czytając zacytowany akapit, trzeba zadać sobie pytanie, czy ów „oficer największych nadziei”⁸¹ – jak Marian Brandys pisze o Józefie Sułkowskim – rzeczywiście został do tego stopnia zmasakrowany, o czym mówią biografowie, cytowani przez wspomnianego wyżej autora, iż znaleziono tylko jego wąsy⁸². Przypuszczalnie zginął z powodu ciężkiego zranienia i dużej utraty krwi, na co wskazuje chociażby taki zapis: „gdy potknął się jego koń, został ugodzony dziesięcioma ciosami włóczni”⁸³ bądź podobny: „padł pod ciosami szabel”⁸⁴. A legenda, jak widać, zrobiła swoje.

Gdzie Larrey i Józef Sułkowski mogli poznać się bliżej, poza oczywiście okolicznościami medycznymi? Jeśli nie nastąpiło to podczas rejsu przez Morze Śródziemne, a płynęli obydwaj na tym samym okręcie *l’Orient*⁸⁵, to z całą pewnością podczas prac Instytutu Egipskiego w Kairze. Józef Sułkowski, który z powodu obrażeń odniesionych pod Salheyeh nie nadawał się do służby liniowej, zasiadał tam w sekcji ekonomii politycznej⁸⁶, zaś Larrey, choć początkowo nie figurował w ścisłym składzie tego gremium⁸⁷, starał się regularnie uczęszczać na posiedzenia i często zabierał na nich głos.

77 *Relation historique et chirurgicale de l’armee d’Orient en Egypte et en Syrie par D.-J. Larrey*, red. Demonville et soeurs, Paryż 1803, s. 16.

78 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 1, s. 201.

79 P. Triaire, op. cit., s. 138.

80 D.J. Larrey, *Relation médicale de campagnes et voyages de 1815 à 1840*, Paryż 1840, s. 398.

81 M. Brandys, *Oficer największych nadziei*, karta tytułowa.

82 Ibid., s. 203. Historię podaje również Sz. Askenazy, *Napoleon a Polska*, t. 3, s. 67. Przypuszczalnie obydwaj korzystali z jednego źródła, a mianowicie wydanej w Poznaniu w 1864 r. w serii *Pamiętniki Polskie XVIII wieku*, publikacji zawierającej „Życie Józefa Sułkowskiego według p. Hortenzjusza de St. Albin” gdzie m.in. można przeczytać „częstki jego ciała w kawałkach tylko jego wierny sługa w miejscu zabójstwa ledwie wysledzić zdołał”. Za: *Jenerała Józefa Sułkowskiego życie i jego własnoręczne pamiętniki historyczne, polityczne i wojskowe o rewolucji polskiej w latach 1793 do 1793, o kampaniach włoskich w 1796 do 1797, o wyprawie tyrolskiej i kampaniach egipskich*, Poznań 1864, s. 172.

83 J.J.E. Roy, *Les Français en Égypte, ou Souvenirs des campagnes d’Égypte et de Syrie ou le souvenir des campagnes d’Égypte et de Syrie par un officier de l’expédition*, Tours 1875, s. 109.

84 E. de la Bedolier, *Beautes des victoires et conquetes des Français depuis 1793 jusqu’en 1815*, Paryż 1847 s. 433.

85 Tu za: D.J. Larrey, *Memoires de chirurgie militaire et campagnes*, t. 1, 1787–1811, red. Tallandier (wydanie krytyczne), Paryż 2004, s. 109.

86 P. Triaire, op. cit., s.184.

87 Wszedł w skład dopiero po wyjeździe Antoine Dubois 16 Messidora An VII czyli 4 lipca 1798 r. Za: P. Triaire, op. cit., s. 185.

Już w pierwszych dniach kampanii pospieszył z pomocą generałowi Józefowi Zajączkowi, kontuzjowanemu w czasie bitwy na Nilu, a później spotykał się z nim wielokrotnie udzielając pomocy rannym w czasie oblężenia Aleksandrii⁸⁸. Opiekował się również rannym w głowę w czasie oblężenia Akki inżynierem wojskowym polskiego pochodzenia, Józefem Feliksem Łazowskim, u którego ponadto rozpoznał i, co najważniejsze, wyleczył z pozytywnym skutkiem, egipskie zapalenie oczu. Na tą przypadłość cierpiał również generał Józef Zajączek⁸⁹.

Ta informacja nie jest zupełnie pewna, choć pewną sugestią mogą tu być daty. Generał Józef Zajączek leczył się z powodu zapalenia oczu w Kairze od listopada 1798 do stycznia 1799 r.⁹⁰ Wiele wskazuje na to, że pomyślny wynik owych kuracji, a przede wszystkim skuteczność zastosowanych wówczas środków leczniczych, stały się podstawą niewielkiej, liczącej zaledwie osiemnaście stron tekstu rozprawy, jaką przygotował Larrey; *Memoire sur l'ophtalmie regnante en Egypte par le citoyen Larrey chirurgien en chef de l'Armee d'Orient* opublikowanej w Kairze w 1799 r.⁹¹ Tekst ten włączył później do pierwszego tomu swoich *Memoires*⁹². Z pewnością to na jego polecenie w początkach września 1798 r. opuścili Egipt z powodu pogarszającego się stanu zdrowia inni trzej polscy ochotnicy uczestniczący w tej ekspedycji, a mianowicie: Józef Grabiński, Józef Szumlański – późniejszy adiutant księcia Józefa Poniatowskiego – oraz Antoni Hauman⁹³.

Po bitwie pod Frydlandem w czerwcu 1807 r. Larrey opatrywał generała Jana Henryka Dąbrowskiego. Wspomina o tym fakcie Paul Triaire, nadmieniając, iż był on „dowódcą legionu polskiego”⁹⁴.

Larrey najdłużej stykał się z polskimi formacjami wojskowymi w latach 1808–1814. W Hiszpanii zajmował się rannymi szwoleżerami nie tylko na przełęczu Somosierra. O całej szarzy, której był bezpośrednim świadkiem, zanotował:

Najbliżej byli szwoleżerowie gwardii, na rozkaz wydany przez cesarza, wśród mgły po wąskiej drodze, wśród gradu kul ci odważni Sarmaci ruszyli do szarzy pokonując rowy, zdobywając najeżone działami przeszkody przypominające reddy, wyrąbując ich obrońców i zmuszając nieprzyjaciół do ucieczki w popłochu. Było to wielkie zwycięstwo, choć okupione daniną krwi najodważniejszych spośród nich⁹⁵.

Doceniając ofiarność polskich medyków tego pułku, François Girardot oraz Wawrzyńca Gadowskiego⁹⁶, którzy jako pierwsi pospieszyli z pomocą, dodał jeszcze, że

88 J. Nadzieja, *Generał Józef Zajączek*, Warszawa 1975, s. 293.

89 M. Brandys, *Generał Arbut*, Warszawa 1988, s. 81.

90 J. Nadzieja, op. cit., s. 263.

91 D.J. Larrey, *Memoire sur l'ophtalmie regnante en Egypte par le citoyen Larrey chirurgien en chef de l'Armee d'Orient*, Kair 1799.

92 D.J. Larrey, *Memoires*, s. 203–228.

93 „[...] wkrótce potem dla słabego zdrowia ja, Grabiński i Hauman zyskaliśmy pozwolenie powrotu do kraju”. J. Szumlański, *Wyprawa egipska roku 1798*, Lublin 2016, br. paginacji.

94 P. Triaire, op. cit., s. 436.

95 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 3, s. 249.

96 Szerzej o lekarzach pułku szwoleżerów gwardii zob. M.J. Turos, *Medycy polskich szwoleżerów*, Oświęcim 2017.

„wszyscy ranni tego chwalebego dnia zostali opatrzeni i zoperowani na poboczu tej górskiej drogi”⁹⁷.

Sporządzone wówczas przez niego zapiski, choć dość krótkie oraz lakoniczne, wypada uznać za jeden z pierwszych – poza oficjalnym biuletynem⁹⁸ – przekazów o tym wydarzeniu w języku francuskim, jaki został opublikowany drukiem⁹⁹. Pomimo swojej formy, zaskakują one niezwykłą rzetelnością, a ponadto zawierają cały szereg interesujących i dokładnych informacji o zdarzeniu, m.in. wzmianki o warunkach atmosferycznych (gęstej mgle), jakie rano panowały w wąwozie¹⁰⁰.

Wiele wskazuje na to, iż Larrey już bezpośrednio na miejscu szarzy zajmował się ciężko rannym Janem Dziewanowskim, o czym wspomina Andrzej Niegolewski, pisząc, iż „nogę mu pod kolanem odjęto”¹⁰¹. Pozwala to na przypuszczenie, że rana znajdowała się w obrębie podudzia, zaś operujący chirurg wykonał względnie krótko trwający zabieg, jakim było wyluszczenie w stawie kolanowym sprowadzające się do przecięcia więzadeł bez konieczności cięcia kości. Tę technikę, oczywiście jeśli warunki anatomiczne na to pozwalały, jako znacznie skracającą czas zabiegu preferował i doskonalił Larrey¹⁰², co może stanowić dobry dowód na to, że on właśnie przeprowadził operację. Trochę inaczej wspomina to Pierre François Percy, pisząc, że Larrey dokonał amputacji w obrębie uda¹⁰³. Opiekował się swoim pacjentem bardzo troskliwie. Warto tu zacytować kilka wersów naoczego świadka, Andrzeja Niegolewskiego:

po przywiezieniu nas 3go do Madrytu Larrey sam nas obojdwóch opatrzył. Dziewanowskiemu chciał był jeszcze tego samego dnia rękę odjąć, lecz że rana była w samej łopatce, oświadczył mu, że ponieważ z podróży musi być zmęczony operacją do 4-go odłoży¹⁰⁴.

Trudno jest ustalić, jak długi był w rzeczywistości ten czas, czy dwa, a może nawet trzy dni. Niestety, w nocy poprzedzającej planowany zabieg kapitan Jan Dziewanowski zmarł.

Larrey, wiedząc o ciężkim stanie, w jakim znajduje się kapitan Jan Dziewanowski, prawdopodobnie wydał polecenie, aby informowano go stale o ewentualnych zmianach, jakie zaszły w stanie pacjenta. Niestety, tak się nie stało. Wspomina o tym również Andrzej Niegolewski, pisząc, że „kilka razy wołałem dozorcę”¹⁰⁵, aby powiadomił lekarza, lecz ten nic nie zrobił. Takie zachowanie niższego personelu wynikało być może stąd, że pielęgniarze podlegali bezpośrednio Pierre’owi François Percy’emu¹⁰⁶. To on na terenie Hiszpanii, a konkretnie w Madrycie, w kompleksie zabudowań noszącym nazwę Buen

97 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 3, s. 249.

98 „13 Bulletin de l’Armée d’Espagne”, s. 3. Tekst w zbiorach Bibliotheque Nationale de France Sygn. Lb 4/204 et 204 A.

99 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 3, s. 246 – 249.

100 Ibid.

101 A. Niegolewski *Somo-sierra*, Poznań 1854, s. 37.

102 D. R. Welling, D. G. Burris, N. M. Rich, *The influence of Dominique Jean Larrey on the art. and science of amputations*, „Journal of Vascular Surgery” 2010, nr 52, s. 790–793.

103 Za: *Journal des campagnes de Baron Percy chirurgien en chef de la Grande Armee (1754–1825) publié d’après inédits avec une introduction par, M. Emile Longin*, Paryż 1904, s. 426.

104 A. Niegolewski, op. cit., s. 38.

105 Ibid., s. 39.

106 X. Riaud, *Service de Sante et blesses de la Grande Armee*, „Clystere” 2013, nr 17, s. 24.

Retiro¹⁰⁷, gdzie również został urządzony szpital, powołał do istnienia pierwszą kompanię sanitariuszy i służby szpitalnej liczącą pięćdziesięciu ludzi¹⁰⁸. Odbywało się to całkowicie poza działaniami oficjalnymi, a warto w tym miejscu nadmienić, iż pierwszy dokument o utworzeniu specjalnego batalionu sanitariuszy noszących nazwę „soldats d’ambulance” był datowany na 19 listopada¹⁰⁹, bądź też na 7 grudnia 1808 r.¹¹⁰ Informacja o działaniach, jakie Percy podejmował w tym kierunku, figuruje w nagłówku rozdziału jego *Journal des campagnes*, zatytułowanego „Hiszpania”. Niestety, w kolejnych zapiskach dziennych nie ma na ten temat wzmianki sporządzonej własnoręcznie przez Percy’ego. Opracowujący tekst do druku Emile Longin zaznaczył, że „w tym miejscu brak jest kolejnego zeszytu”. Nie można więc wykluczyć, że ta zależność, nie tylko służbowa, ale przede wszystkim finansowa¹¹¹, mogła sprawić, że bez wyraźnego polecenia czy rozkazu wydanego przez Percy’ego, sanitariusze nie mieli obowiązku informowania o stanie chorych innych lekarzy.

Dość, że rano, kiedy Larrey dowiedział się o zgonie swojego pacjenta, jak zanotował Pierre François Percy, „znów zrobił piekielną scenę”¹¹². I choć trudno wyrokować, czy kapitan Jan Dziewanowski przeżyłby zaplanowany zabieg, to jednak Larrey miał tutaj zupełną rację.

Wszystkie te dane wskazują na to, że Larrey musiał bezpośrednio towarzyszyć jednemu z konwojów z rannymi Polakami, a później, od 3 grudnia 1808 r., z właściwą sobie troską zajmował się nimi w szpitalu gwardii mieszczącym się w klasztorze i kościele Santa Maria d’Atocha na przedmieściach Madrytu. Podobny lazaret urządził również w posiadłości markizy de Bogida, w której domu zamieszkał podczas swojego krótkiego pobytu w stolicy Hiszpanii w grudniu 1808 r.¹¹³

Podobnie działo się w 1809 r. po bitwie pod Aspern-Essling i pod Wagram, gdzie również z wyjątkowym poświęceniem zajmował się rannymi Polakami z pułku szwoleżerów gwardii. Kurację jednego z nich, niestety zakończoną niepomyślnie, opisał w sposób wyjątkowo szczegółowy w jednym z tomów swoich *Memoires*¹¹⁴. Warto ten opis przytoczyć. Pacjentem był dziewiętnastoletni (urodzony w Warszawie w 1790) porucznik szwoleżerów Jan Marczyński¹¹⁵, blisko trzydziestokrotnie kontuzjowany podczas szarży, który zmarł w szpitalu w Wiedniu 27 lipca 1808 r. Trudne dla obcokrajowca polskie nazwisko zapisał on w swoich notatkach jako „Markeski”¹¹⁶, podając jednocześnie w sposób bardzo szczegółowy przebieg postępowania, obserwację stanu chorego oraz zastosowane leczenie, w tym również ordynowane środki przeciwbólowe¹¹⁷. Zasadniczą przyczyną śmierci Jana Marczyńskiego było pourazowe zapalenie opon i mózgu będące następstwem najcięższe-

107 F. Olier, *Infirmer militaire de l’armee de terre (1708–1940)*, „Medecine et Armees” r. 22, 1994, nr 7, s. 570

108 *Journal de campagnes*, op. cit., s. 442.

109 P. Vayre, *Epopée de Dominique Larrey (1766–1842). Chirurgien combattant–Baron de 1er Empire*, „Annales de Chirurgie” 2004, nr 129, s. 630.

110 F. Olier, op. cit., s. 570.

111 Wspomina o tym R. Bielecki, *Wielka Armia Napoleona*, s. 149.

112 *Journal de campagnes*, s. 438.

113 P. Triaire, op. cit., s.462.

114 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 3, s. 307.

115 A. Rembowski, *Źródła do historii pułku polskiego lekkokonnego Gwardyi Napoleona I z rękopisów i druków oryginalnych*, Warszawa 1899, s. 576.

116 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 3, s. 307.

117 Ibid.

go ze zranień, jakim był cios lancą w prawą część czoła. Uderzenie musiało być bardzo silne, gdyż doprowadziło do liniowego pęknięcia kości czaszki oraz uszkodzenia oczodołu. Spowodowane urazem przerwanie ciągłości opon mózgowych stało się przyczyną stanu zapalnego oraz stwierdzonego później sekcyjnie ropnia w okolicy czołowej¹¹⁸.

Do kolejnego spotkania, tym razem częściowo też na gruncie naukowym, doszło, gdy w 1812 r. podczas wyprawy na Moskwę Wielka Armia wkroczyła do Wilna. Larrey, prócz kontroli szpitali, w tym szpitala św. Jakuba oraz szpitala prowadzonego przez szarytki, zwiedził wówczas uniwersytet, w tym szczególnie budzącą jego zainteresowanie pracownię anatomiczną z kolekcją czaszek. Znajdowało się wśród nich kilka czaszek karłów, które przyrównał do „tych, jakie mają orangutany”¹¹⁹. Uczestniczył także w spotkaniu z profesorami uniwersytetu. Larrey wymienia tu profesora Jakuba Bécu¹²⁰, z którym zetknął się, gdy razem zajmowali się rannym, poszkodowanym w czasie starć na przedmieściu Wilna. Larrey został również uhonorowany tytułem członka Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego¹²¹.

Odnosnie do nadania tego tytułu zachodzą pewne niejasności. Larrey nie potwierdza tego faktu ani nie pisze o nim w *Memoires*. Podobnie nie wspomina o tym w swoim studium Józef Bieliński¹²² ani Paul Triaire¹²³. Dla odmiany Adam Ferdynand Adamowicz w sporządzonym przez siebie cytowanym już biogramie wzmiankuje: „członek korespondent zagraniczny Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego”¹²⁴.

W rozmowach z wileńskimi lekarzami Larrey nie omieszczał poruszyć problemu kołtuna, nawiązując do swoich obserwacji poczynionych jeszcze w 1806 r. w Poznaniu i w Warszawie, Zanotował wtedy: „mimo naszych argumentów problem [w domyśle czy ściąć włosy i zastosować odpowiednie zabiegi higieniczne – M.T.] nie był rozstrzygnięty, odpowiadano niech każdy trzyma się swojej opinii”¹²⁵. Zagadnieniu temu poświęcone zostało również posiedzenie naukowe, podczas którego, o czym również napisał, „młody polski lekarz Gadowski”¹²⁶, podówczas jeden z chirurgów pułku szwoleżerów gwardii, przedstawił swoje obiektywne i krytyczne poglądy na ten temat.

Nad brzegiem Berezyny Larrey musiał amputować prawą nogę swojemu dawnemu znajomemu jeszcze z kampanii egipskiej, generałowi Józefowi Zajączkowi. Oto, co zanotował na ten temat: „kula dużego kalibru trafiła w kolano powodując jednocześnie złamanie kości udowej, uszkodzenie naczyń i nerwów. Takie zranienie kwalifikowało od natychmiastowej amputacji, którą przeprowadziłem praktycznie na miejscu, przy potęgującym się coraz bardziej zimnie”¹²⁷. Do zabiegu asystował mu dr François Ribes¹²⁸. Kilka szczegółów o tej operacji dopisał później na marginesie świeżo wydanego w 1817 r. czwartego tomu

118 F.E. Roux, M. Reddy, *Neurosurgical work during the Napoleonic wars: Baron Larrey's experience*, „Clinical Neurology and Neurosurgery” 2013, nr 115, s. 2441.

119 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 4, s. 18.

120 Ibid., s. 13.

121 *Wielka Encyklopedia Ilustrowana serya I*, t. 41–42, Warszawa 1908/9, s. 968.

122 J. Bieliński, *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie. Jego prace i wydawnictwa 1805–1864*, Warszawa 1890.

123 P. Triaire, op. cit., s. 517.

124 *Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy przez A.F. Adamowicza*, s. 92.

125 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 4, s. 16.

126 Ibid.

127 Ibid., s. 102.

128 B. Vesselle, G. Vesselle, *Sur les traces du docteur François Ribes chirurgien de la 1ere division d'ambulance dite du champ de bataille*, „Histoire des Sciences Medicales” t. 48, 2014, nr 3, s. 407.

Memoires. Egzemplarz wraz z odręcznymi notatkami odnalazł i opracował Justin Godart. Dodatkowe informacje dopisane przez lekarza brzmiały:

Kula ugodziła w prawą nogę... musiałem przeprowadzić amputację uda klęcząc na gołej ziemi przy dziale nieprzyjacielskim, pod ostrzałem, na mrozie i śniegu, zaś, jako osłonę od wiatru nade mną i rannym żołnierze trzymali rozwinięty szeroki płaszcz kawalerski¹²⁹.

W samym tekście *Memoires* Larrey dodał jeszcze: „ten dzielny generał miał strzaskane prawe kolano”¹³⁰.

Jadwiga Nadzieja w swojej obszernej pracy poświęconej generałowi Józefowi Zajączkowi pisze, że „według Larreya amputacji dokonano pod jakimś furgonem”¹³¹, co jak widać pozostaje w pewnej sprzeczności do bezpośredniego zapisu odnalezionej przez Justina Godarda. O operacji przeprowadzonej na lawecie nieprzyjacielskiego działa pisze za to Arthur Chuquet¹³².

Do tego zdarzenia Larrey powrócił jeszcze raz w powstałej w latach 1836–1841 *Statistique chirurgicale*, opublikowanej w 1841 r.¹³³ Nie uniknął w tym opisie kilku drobnych pomyłek, m.in. podając wiek generała, jako 75 lat, choć w rzeczywistości miał on lat 60. Oprócz opisu samej operacji dodał jeszcze, że ranny generał dotarł pomyślnie do Wilna, gdzie zgodnie z przekazanymi dyspozycjami, w celu udzielenia dalszej pomocy wykorzystano pozostawione tam przez Larreya wóz i apteczkę¹³⁴. Generał Józef Zajączek po uwolnieniu z niewoli podziękował Larreyowi za troskliwą opiekę, wysyłając do niego list, który dotarł do adresata w lipcu 1814 r.¹³⁵

Nad brzegami Berezyny Larrey opatrywał również rannego w rękę generała Jana Henryka Dąbrowskiego. Fakt ten odnotował w cytowanej powyżej *Statistique chirurgicale*, a znaleźć go można także w jego biografii autorstwa Paula Triaire¹³⁶ oraz Jeana Marchioniego¹³⁷. Niewiele napisał o tym przypadku, lecz warto zacytować:

Generał Dombrowski został ranny kulą w lewe ramię w czasie walk w okolicach Borysowa po otwarciu wraz ze swoją dywizją przejścia do Berezyny. Opatrywałem go tuż poza linią walk, praktycznie w tym samym momencie, kiedy przyniesiono do mnie ciężko rannego generała Zajączka, jego rodaka i kolegę. Po moim opatrunku generał Dombrowski wsiadł na konia i towarzyszył naszej armii aż do Wilna¹³⁸.

W marcu 1813 r. Larrey opiekował się kontuzjowanym w czasie potyczki pod Ostrownem na terenie Rosji generałem Andrzejem Niemojewskim, o czym napisał tak: „stwierdziłem, że [...] miał ranę z przetoką w okolicy łopatki już częściowo zagojoną, połączy-

129 J. Godart, *Quelques notes inedites du Baron Larrey*, „Le Progres Medical” 1940, nr. 9–10, s. 174.

130 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 4, s. 102.

131 J. Nadzieja, op. cit., s. 461.

132 A. Chuquet, 1812. *La Guerre de Russie, notes et documents*, Paryż 1912, cz. 1, s. 117.

133 D.J. Larrey, *Relation medicale de campagnes et de voyages de 1815 a 1840*, Paryż 1841.

134 Ibid., s. 405.

135 A. Soubiran, *Le Baron Larrey chirurgien de Napoleon*, Paryż 1966, s. 338.

136 P. Triaire, op. cit., s. 559.

137 J. Marchioni, *Place à Monsieur Larrey*, Arles 2003, s. 521.

138 D.J. Larrey, *Relation medicale de campagnes*, s. 333.

ną z raną barku będącą wynikiem postrzału”¹³⁹. Po bitwie pod Peterswalde, stoczonej 16 września 1813 r., próbował ratować rannego w głowę porucznika szwoleżerów Marceliego Gortatowskiego. Tak o tym pisze Józef Załuski:

Tam między innymi odznaczył się porucznik Gotartowski Marceli, który został ranny kulą karabinową w głowę, na pozór nawet nie ciężko, bo nie opuścił placu, jednakże drugiego dnia mimo operacji, którą mu robił w Dreźnie sam Larrey, w jego rękę skonał¹⁴⁰.

W październiku, w Lipsku, na kilka dni przed Bitwą Narodów, po raz drugi pospieszył ze swoją pomocą i radą – pierwszy raz było to w Madrycie w początkach grudnia 1808 r. – Andrzejowi Niegolewskiemu¹⁴¹. Tak o tym pisze sam poszkodowany: „wybiłem obojczyk, któren mi generał Larrey wprawił w Lipsku, zaraz krew mi puścił, bańkami i pijawkami pierś obłożył”¹⁴².

Nie wiadomo, po ilu innych jego polskich pacjentach nie zachował się w dokumentach choćby najmniejszy ślad, bądź też zostały jedynie luźne ogólnikowe wzmianki. Na takie zaś można natrafić szczególnie często w notatkach dotyczących kampanii rosyjskiej, jak chociażby po zdobyciu Smoleńska¹⁴³ gdzie, o czym Larrey wspomina, wśród opatrywanych rannych znajdowało się bardzo wielu Polaków.

Dla ludzi swojej epoki musiał być postacią żywą i bliską, czego najlepszym dowodem są wzmianki, jakie można znaleźć w pamiętnikach Aleksandra Fredry. Warto z nich przytoczyć kilka zdań:

Nie mogę przepomnieć doktora Larrey de Tamor. Wielce on cenił ten w Egipcie otrzymany predykat i chętnie łączył go ze swoim nazwiskiem. Powiadają, że raz wchodził wieczorem do jednego ze swoich pacjentów ten zapytał z cicha qui est la, (kto tam) L’arret de ta mort (Larrey de Tamor) odpowiedział doktor swym grubym głosem. Na to chory westchnął Oh Mon Dieu ayez donc pitie de mon âme (o Boże miej w opiece moją duszę)¹⁴⁴.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż o owym przydomku „de Tamor” wspomina jedynie Aleksander Fredro i powtarza za nim Andrzej Wybieralski¹⁴⁵. Trudno ustalić, czy Larrey rzeczywiście się nim posługiwał. Jeśli tak, to pochodzi on najprawdopodobniej od niewłaściwie zapisanej nazwy góry Tabor (w języku francuskim Mont Tabor), gdzie 16 kwietnia 1799 r. została stoczona jedna z bitew w czasie kampanii syryjskiej¹⁴⁶, o której sam Larrey wspomina dość obszernie w swojej monografii poświęconej wyprawie Napoleona na Bliżni Wschód¹⁴⁷.

Postać „chirurgien en chef de la Grande Armée”, gdyż taki tytuł nosił oficjalnie od lutego 1812 r.¹⁴⁸, uwiecznił w swoich zapiskach wspomniany już Józef Załuski, który za-

139 AGAD Archiwum Niemojewskich, nr. 369/181.

140 J. Załuski, *Wspomnienia*, Kraków 1976, s. 277.

141 A. Niegolewski, op. cit., s. 42.

142 Ibid.

143 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 4, s.34.

144 A. Fredro, *Trzy po trzy*, Warszawa 1917, s. 21–22.

145 A. Wybieralski, op. cit., s. 220.

146 R. Bielecki, op. cit., s. 543.

147 *Relation historique et chirurgicale de l’armee d’Orient en Egypte et en Syrie par D-J. Larrey*, s. 111–112.

148 M.J. Tuross, *Dominique Jean Larrey (1766 – 1842)*, s. 178.

notował: „Larrey zasłużony i świątły przyjaciel naszego pułku [w domyśle szwoleżerów – M.T.] naszych lekarzy”¹⁴⁹.

Nasuwa się pytanie, czy Larrey sam starał się nawiązać kontakt z polskimi lekarzami. Z całą pewnością tak. Spotykał się z nimi przypuszczalnie już w Paryżu, później w Poznaniu oraz w Wilnie, a także w Warszawie, gdzie na przełomie 1806–1807 przebywał przez blisko półtora miesiąca. W trakcie tej zimowej kampanii miał zresztą asystenta Polaka, Jana Starohorskiego, który pracował z Larreym pod Pułtuskim. Nawiązał też kontakt z medykami warszawskimi¹⁵⁰ oraz odnowił znajomość z Leopoldem Lafontaine. Mógł poznać tego wybitnego polskiego chirurga jeszcze we Francji. Przebywał on bowiem wiosną 1806 r. w Paryżu¹⁵¹ i uzyskał wówczas wysoki tytuł naukowy w Akademii Lekarskiej¹⁵², poprzedniczce Akademii Francuskiej¹⁵³.

Larrey nie tylko gromadził materiały na zajmujący go coraz bardziej temat kołtuna i innych chorób panujących w Polsce, ale również, ulegając prośbom swoich warszawskich kolegów, przygotował i poprowadził kilka seminariów i spotkań skierowanych do ich uczniów. O tych spotkaniach pisał:

Postanowiłem poprowadzić pełen cykl wykładów z chirurgii wojennej, a później zorganizować je w formie akademii, w pustym domu usytuowanym przy dużym szpitalu, który by władze miasta przekazały do mojej dyspozycji [...] wygłosiłem już na prośbę kolegów chirurgów kilka wykładów i zacząłem gromadzić potrzebne pomoce naukowe¹⁵⁴.

Zajęcia te odbywały się najprawdopodobniej w Koszarach Sapieżyńskich¹⁵⁵, gdyż w tym gmachu również mieścił się obszerny lazaret. Larrey z wielkim zaangażowaniem odniósł się do poddanej mu przez polskich lekarzy koncepcji, by szybko stworzyć w Warszawie szkołę medyczną, kształcąca chirurgów na potrzeby powstającej armii polskiej. Wiedział doskonale, iż odciążałoby to również obsadę jego ambulansów, gdyż w lazaretach stałych rannymi i chorymi opiekowałiby się miejscowi lekarze znający choć podstawy języka francuskiego. Nie był zwolennikiem rozwiązań prowizorycznych, stąd w rozmowach mógł sugerować utworzenie w Warszawie dużej szkoły z pełnym profilem nauczania oraz możliwością nadawania stopni akademickich, na wzór jego macierzystej uczelni Val-de-Grâce w Paryżu.

Nie jest też wykluczone, że poznał również inne środowiska. Wskazuje na to werset, jaki można znaleźć w korespondencji do żony. W liście wysłanym z Berlina tuż po przybyciu do tego miasta dnia 6 kwietnia 1812 r. wspomina, podając przy tym zapisane fonetycznie nazwisko, osobę „monseigneur de Mareskalskiego”¹⁵⁶. Nadmienia ponadto, iż właśnie wysłał do niego długi list, dołączając jeszcze w upominku trzy tomy swojej świeżo opublikowanej książki. Nie wiadomo, kto był odbiorcą owej przesyłki.

149 J. Załuski, *Wspomnienia*, Kraków 1976, s. 256.

150 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 3, s. 32.

151 A. Krasuski, *Leopold Lafontaine lekarz, działacz społeczny, protochirurg armii Księstwa Warszawskiego*, Kraków 1949, s. 20.

152 R. Picherin – zestawienie, „Bulletin Franc. d’Histoire de la Medecine” t.12, 1913, nr 196, s. 39.

153 Ibid.

154 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 3, s. 32.

155 S.J. Majewski, *Warszawa nieodbudowana. 1815–1840*, Warszawa 2009 – zestawienie, br. paginacji.

156 List J.D. Larrey do żony 6 kwietnia 1812 r. w: Archives Departamentales des Hautes Pyrenees 1 J. 596 2/4 (ex. coll. Crawford).

Opublikowanie na początku 1812 r. trzech tomów *Memoires* spotkało się z żywym rozgłosem praktycznie w całej Europie. Jeden z listów gratulacyjnych, z piękną pamiątkową tabakierką, dołączony został do korespondencji służbowej generała Dumas ze stolicy Saksonii, Drezna. Nadesłał go na ręce „Monsieur le Baron Larrey” jakiś bliżej nieznan „Wikowski”, gdyż tak zostało w fonetycznym zapisie utrwalone nazwisko jego autora¹⁵⁷. Można tylko domyślać się, że nosił je Polak.

Larrey był też doskonale zorientowany w sytuacji geopolitycznej naszego kraju, o czym świadczą jego zapiski. Pierwszy pochodzi z listu do żony, jaki wysłał dnia 21 listopada 1805 r. z Brünn (obecnie Brno). Napisał w nim: „jesteśmy w stolicy Moraw, nieopodal granicy z Prusami i blisko tej opłakanej i jakże nieszczęśliwej Polski”¹⁵⁸. Kolejny: „wkroczyliśmy na ziemię Polski zagarniętej przez Prusaków”¹⁵⁹. W taki właśnie sposób rozpoczął jeden z rozdziałów swoich *Memoires*, który zresztą w całości nosi tytuł „Campagne de Pologne”¹⁶⁰. O Niemnie jako o rzece oddzielającej „Polskę teraz należącą do Rosji od tej należącej do Prus”¹⁶¹ pisał również w liście do żony, wysłanym z Tylży 19 czerwca 1807 r.

Larrey wyrażał się o Polakach z wielką życzliwością, pisząc o nich jako o potomkach „dawnych Sarmatów”¹⁶², choć nie wszystko mu się w Polsce spodobało. Bardzo dobrze poznał nędzę mazowieckich wsi. W trakcie swoich przejażdżek spotkał też zapewne ciągnących do Warszawy za chlebem uciekinierów, chłopów pańszczyźnianych, gdyż napisał: „ci ostatni [...] stanowiący własność panów, jak niewolnicy żyją w stanie permanentnego poddaństwa i bojaźni”¹⁶³. W sumie wspomnień o Polsce jest bardzo dużo – 97 stron w trzecim tomie i 8 w tomie czwartym. Zapiski te są niejednorodne, szczególnie w trzecim tomie, gdzie prócz typowego *itinerarium* znaleźć można również wiele opisów zabiegów, a także teksty dwóch prac naukowych powstałych na kanwie obserwacji poczynionych podczas pobytu w Polsce, czyli *Memoires sur le gangrene de congelation*¹⁶⁴ oraz *Memoire sur la plique*¹⁶⁵. Niemniej jednak, po latach każda, choćby najkrótsza notka kronikarska jest niezwykle cenna. Wypada tu jednocześnie podjąć polemikę z Wiesławem Stembrowiczem, który w jednym ze swoich artykułów wyraził pogląd, że naczelny chirurg Wielkiej Armii o Polsce i Polakach nie zostawił nazbyt dużo informacji¹⁶⁶.

Wystarczy przeczytać z uwagą chociażby akapit poświęcony Warszawie i okolicom: „Warszawa jest jednym z większych miast Europy, niezwykle korzystnie usytuowanym nad brzegami Wisły. Łączy je z przedmieściem noszącym nazwę Praga most liczący około 3600 metrów”¹⁶⁷. A dalej:

Całe miasto otaczają żyzne pola, które są uprawiane z niezwykłą starannością. Promenady [zachowane zostało określenie z epoki – współczesnym dobrym odpo-

157 P. Triaire, op. cit., s. 509.

158 J. Marchioni, op. cit., s. 326.

159 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 1, s. 20.

160 Ibid.

161 P. Triaire, op. cit., s. 437.

162 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 3, s. 23.

163 Ibid.

164 Ibid., s. 60–73.

165 Ibid., s. 99–116.

166 W. Stembrowicz, *Kilka słów o D.J. Larreyu naczelnym chirurgu gwardii napoleońskiej i jego ruchomych ambulansach wojskowych*, „Medycyna, Dydaktyka, Wychowanie” t.29, 1997, nr. 1/2, s.74.

167 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 3, s. 32.

wiednikiem w translacji mogłyby tu być określenia: „parki” bądź „miejsca spacerów”¹⁶⁸ – M.T.] znajdujące się w obrębie Warszawy pozwalają bardzo przyjemnie spędzić w niej czas w okresie letnim, zaś ogrody oraz domy wiejskie służące wypoczynkowi jeszcze bardziej dodają wdzięku tej stolicy, przybyliśmy do niej zimą, więc nie dane było podziwiać w pełni jej uroków¹⁶⁹.

Miejsca, o których pisze Larrey, można znaleźć na mapie Warszawy i współcześnie. Jest i Praga, i miejsce mostu na wprost ulicy Bednarskiej i „żyzne pola”, gdy jedziemy szosą w okolicach Ołtarzewa czy Broniszy, latem zachęcają do spacerów warszawskie parki Ogród Saski i Park Krasińskich.

Jakże wzruszająco brzmią zapisane przez Larreya proste słowa: „zmęczenie i wyczerpanie po chorobie nie pozwoliło na zwiedzenie obserwatorium nieśmiertelnego Kopernika”¹⁷⁰, kiedy w pierwszych dniach stycznia 1813 r. przejeżdżał przez Frombork w drodze do Elbląga i dalej na zachód.

Ślady są, trzeba je tylko umieć odczytać, gdyż postać Larreya zasługuje choćby na przelotne wspomnienie. Na ziemiach polskich spędził w sumie wiele miesięcy, z tego ponad półtora w samej Warszawie. Zimą roku 1806–1807 brnął przez mazowieckie błota, drogi i bezdroża. Zmagał się z upałem w czerwcu 1807 i 1812 roku oraz z lodowatym oddechem zimy na przełomie 1812 i 1813 r. Warto sparafrazować wers, jaki wyszedł spod pióra Aleksandra Puszkina i napisać o nim po prostu „był tu wśród nas”¹⁷¹.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archives Departamentales des Hautes Pyrenees 1 J. 596 2/4.

Archiwum Główne Akt Dawnych, *Archiwum Niemojewskich*, nr 369/181.

Bibliothèque Nationale de France, *13 Bulletin de l'Armée d'Espagne*, sygn. Lb 4/204 et 204 A.

Źródła drukowane

Adamowicz A.F., *Praktyczne najnowsze postrzeżenia niektórych lekarzy zebrane przez A.F. Adamowicza*, Wilno 1846.

Andrzejowski, *Wykład o czynnościach szpiku pacierzowego*, „Tygodnik Lekarski” r. 4, 1850, nr 45.

Askenazy Sz., *Napoleon i Polacy*, Warszawa–Kraków 1918.

Chuquet A., *1812. La Guerre de Russie, notes et documents*, cz. 1, Paryż 1912.

Compte rendu des travaux de la commission de souscription pour le monument de Larrey, érigé au Val-de-Grâce le 8 août 1850, Paryż 1850.

168 Rozmowa z tłumaczem płk. Jean Wronski – informacja własna.

169 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 3, s. 33.

170 D.J. Larrey, *Memoires*, t. 4, s. 122.

171 A. Puszkina, *Był tu wśród nas...*, pisarze.pl/eseje/10771-jan-orlowski-puszkina-i-mickiewicz-rosyjski-mit-dwoch-poetow-pod-jednym-plaszczem.html [dostęp 07.06.2019].

- de la Bedoliere E., *Beautes des victoires et conquetes des Français depuis 1793 jusqu'en 1815*, Paryż 1847.
- Fredro A, *Trzy po trzy*, Warszawa 1917.
- Giedroyć Fr, *Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim*, Warszawa 1927.
- Inauguration la statue de Larrey*, „Gazette Medicale de Paris” 1850, nr 32.
- Jenerała Józefa Sułkowskiego życie i jego własnoręczne pamiętniki historyczne, polityczne i wojskowe o rewolucji polskiej w latach 1793 do 1793, o kampaniach włoskich w 1796 do 1797, o wyprawie tyrolskiej i kampaniach egipskich*, Poznań, 1864.
- Journal des campagnes de Baron Percy chirurgien en chef de la Grande Armee (1754–1825) publié d'après inédits avec une introduction par M. Emile Longin*, Paryż 1904
- Kośmiński St., *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1883.
- Larrey D.J., *Relation médicale de campagnes et voyages de 1815 à 1840*, Paryż 1840.
- Larrey D.J., *Fragmety pamiętników dotyczące kampanii rosyjskiej*, cz. 1, „Medycyna-Dydaktyka-Wychowanie” r. 27, 1995, nr 1–2.
- Larrey D.J., *Fragmety pamiętników dotyczące kampanii rosyjskiej*, cz. 2, „Medycyna-Dydaktyka-Wychowanie” r. 27, 1995, nr 3–4.
- Larrey D.J., *Memoires de chirurgie militaire et campagnes du baron D-J Larrey*, Paryż, t.1–3, 1812, t. 4, 1817.
- Larrey D.J., *Memoire sur l'ophtalmie regnante en Egypte par le citoyen Larrey chirurgien en chef de l'Armee d'Orient*, Kair 1799.
- Larrey, D.J., *Relation historique et chirurgicale de l'armee d'Orient en Egypte et en Syrie par D-J. Larrey*, Paryż 1803.
- Niegolewski A. *Somo-sierra*, Poznań 1854.
- Palmorski, *Kilka słów o szarlataneryi w medycynie*, „Tygodnik Lekarski” r. 4, 1850, nr 47.
- Picherin R., „Bulletin Franc. d'Histoire de la Medecine” t.12, 1913, nr.196.
- Rembowski A., *Źródła do historii pułku polskiego lekkokonnego Gwardyi Napoleona I z rękopisów i druków oryginalnych*, Warszawa 1899.
- Roux M, *Discours prononcé au nom de l'Académie des sciences...le jeudi 8 aout 1850, jour de l'inauguration de la statue de Larrey à l'Hôpital du Val de Grâce*, Paryż 1850.
- Roy J.J.E., *Les Français en Égypte, ou Souvenirs des campagnes d'Égypte et de Syrie ou le souvenir des campagnes d'Égypte et de Syrie par un officier de l'expédition*, Mame, Tours, 1875.
- Simon A., *Odkrycie pomnika Larreya w Val-de-Grâce w Paryżu*, „Tygodnik Lekarski” r. 4, 1850, nr 46.
- Triaire P., *Dominique Larrey et les campagnes de la révolution et de l'Empire, 1768–1842*, Tours, 1902.

Literatura przedmiotu

- Beckman M. *Jean Baptiste Bernadotte*, Gdańsk 2011.
- Bielecki R., *Historia wojen napoleońskich*, Warszawa 2004
- Bielecki R., *Napoleon*, Warszawa 1973
- Bielecki R. *Wielka Armia Napoleona*, Warszawa 2004
- Brandys M., *Generał Arbus*, Warszawa 1988
- Brandys, M. *Oficer największych nadziei*, Warszawa 1964

- Brewer L.A., *Baron Dominique Jean Larrey (1766–1842). Father of modern military surgery, innovator, humanist*, „Journ. of Thoracic. and Cardiovasc. Surgery” 1986, nr 92.
- Douzou A.-C., *Le chirurgien Larrey en Russie, la vertu à l'épreuve de la débâcle de 1812?*, Paryż 2013.
- Douzou A.-C., *Un chirurgien dans la débâcle de 1812: Larrey, „Sisyphé philanthrope”*, „Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin” r. 1, 2014, nr 39.
- Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1984.
- Encyklopedia Powszechna*, t.16, Warszawa 1864.
- Gąsiorowski W., *Pani Walewska*, Warszawa 1970.
- Godart J., *Quelques notes inédites du Baron Larrey*, „Le Progres Medical” 1940, nr 9–10.
- Harris R., *Taleyrand: zdrajca i zbawca Francji*, Warszawa 2008.
- Histoire generale de la medecine, de la pharmacie de l'art. dentaire et de l'art. veterinaire, ornee de nombreuses illustrations*, t. 3, Paryż 1949.
- Ilustrowana Encyklopedia Traski, Everta i Michalskiego*, t. 3, Warszawa br. r. wyd.
- Krasuski A., *Leopold Lafontaine lekarz, działacz społeczny, protochirurg armii Księstwa Warszawskiego*, Kraków 1949.
- Majewski S.J., *Warszawa nieodbudowana. 1815–1840*, Warszawa 2009.
- Marchioni J., *Place à Monsieur Larrey*, Arles 2003.
- Meylemans R., *L'histoire et le service de sante. De la Revolution a l'Empire*, Saint-Denis 2015.
- Nadzieja J., *Generał Józef Zajączek*, Warszawa 1975.
- Olier F., *Infirmier militaire de l'armee de terre (1708–1940)*, „Medecine et Armees” 1994.
- Pachoński J., *Legiony polskie we Włoszech*, Warszawa, t. 1, 1969, t. 2, 1976, t. 3, 1971, t. 4, 1979.
- Pigeard A., *Le Service de Sante aux armees de la Revolution et de l'Empire 1792–1815*, Paryż 2016.
- Popularna Encyklopedia Powszechna*, t. 9, Kraków 1995.
- Riaud X., *Service de Sante et blesses de la Grande Armees*, „Clystere” 2017, nr 17.
- Roux F.E., Reddy M., *Neurosurgical work during the Napoleonic wars: Baron Larrey's experience*, „Clinical Neurology and Neurosurgery” 2013, nr 115.
- S. *Orgelbranda Encyklopedia Powszechna*, t. 9, Warszawa 1901.
- Soubiran A., *Le Baron Larrey chirurgien de Napoleon*, Paryż 1966.
- Stembrowicz W. *Ambulanse ruchome*, „Medycyna-Dydaktyka-Wychowanie” r. 29, 1997, nr. 1–2.
- Stembrowicz W., *Pamiętniki związane z chirurgią wojenna i kampaniami wojennymi. Kampania w Saksonii*, „Medycyna-Dydaktyka-Wychowanie” t. 30, 1998, nr 1–2.
- Stembrowicz W., *Dominique Jean Larrey (1766–1842) O ranach worka osierdziowego i serca*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” r. 58, 1995, z. 3.
- Stembrowicz W., *Kampania francuska, siódma część „Memoires de chirurgie militaire et campagnes”*, „Archiwum Historii Medycyny i Filozofii Medycznej” r. 62, 1999, z. 3.
- Stembrowicz W., *Kilka słów o D.J. Larreyu naczelnym chirurgu gwardii napoleońskiej i jego ruchomych ambulansach wojskowych*, „Medycyna Dydaktyka Wychowanie” r. 29, 1997, nr. 1–2.
- Szumlański J., *Wyprawa egipska roku 1798*, Lublin 2016.
- Tulard J., *Murat*, Gdańsk 2002.

- Tuross M.J., *Dominique Jean Larrey (1766–1842). Chirurg Wielkiej Armii*, Oświęcim 2017.
- Tuross M.J., *Medycy polskich szwoleżerów*, Oświęcim 2017.
- Vayre P., *Epopée de Dominique Larrey (1766–1842). Chirurgien combattant – Baron de 1er Empire*, „Annales de Chirurgie” 2004.
- Vesselle B., Vesselle G., *Sur les traces du docteur François Ribes chirurgien de la 1ere division d’ambulance dite du champ de bataille*, „Histoire des Sciences Medicales” t. 48, 2014, nr. 3.
- Wasserman H., *Jean Dominique Larrey, chirurg Wielkiej Armii*, „Medycyna” r. 9, 1935, nr 21.
- Welling D.R., Burris D.G., Rich N.M., *The influence of Dominique Jean Larrey on the art and science of amputations*, „Journal of Vascular Surgery” 2010.
- Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana – serya I*, t. 41–42, Warszawa 1908/9.
- Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 15, Warszawa 2003.
- Wielka Encyklopedia Powszechna Wydawnictwa Gutenberga*, t. 8, Kraków, br. r. wyd.
- Wielka Encyklopedia Powszechna*, Warszawa 1995.
- Wybieralski A., *Dominique Jean Larrey (1766–1842). W 200 rocznicę Jego zgonu*, „Archiwum Historii Medycyny” 1966, nr 29.
- Załoski J., *Wspomnienia*, Kraków 1976.
- Zamoyski A., *1812. Wojna z Rosją*, Kraków 2004.

Film

Surgery during Napoleonic Wars, reżyseria Martin Sunderland. Thackray Medical Museum Leeds, 2007

Strony internetowe

- pl.wikipedia.org/wiki/Dominique-Jean_Larrey [dostęp 15.05.2018].
- todayinsci.com/B/Billroth_Theodor/BillrothTheodor-Quotations.htm [dostęp 18 06 2018].
- pisarze.pl/eseje/10771-jan-orkowski-puszkina-i-mickiewicza-rosyjski-mit-dwoch-poetow-pod-jednym-plaszczem.html [dostęp 07.06.2019].

Maria J. Tuross jest doktorem nauk medycznych, magistrem teologii, filozofem i etykiem, pracownikiem naukowym Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego. Zajmuje się historią medycyny wojskowej przełomu XVIII i XIX w. Z zamiłowania jest rekonstruktorem historycznym w wymiarze naukowym takich działań.
e-mail: maria.tuross@wum.edu.pl

Data zgłoszenia artykułu: 4 lutego 2019

Data przyjęcia do druku: 17 marca 2019